

آذریوان

زندگینامه، آثار و عقاید

فرزانه گشتاسب

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

آذریوان، زندگینامه، آثار و عقاید

فرزانه گشتاسب

Āzar Kayvān

An Account of His Life,
Writings and Beliefs

Farzaneh Goshtasb

آذریوان دبانهگذار مکتب آذریوانی با آذرهوشنگی و از اعالی فارس بود. او در بین سال‌های ۹۲۰ تا ۱۰۲۷ هجری قمری زادگی می‌کرد. بسیاری از محققان پیشین آذریوان را به‌عنوان یکی از شارحان سه‌رویدی و از روشنفکرانی که دبانهگذار مکتبی عرفانی در اواخر قرن دهم هجری قمری بود معرفی کرده‌اند. همچنین بسیاری پژوهشگران آذریوان و پیروان او را به واسطه کتاب دساتیر و رازهای دساتیری می‌شناسند. در این کتاب با کنکاش در زندگی، آثار و عقاید آذریوان تلاش می‌شود تصویری دقیق‌تر از آنچه تاکنون درباره آذریوان نشان داده شده است ترسیم شود.

Institute for Humanities & Cultural Studies

به نام خدا

آذرکیوان

(زندگی نامه، آثار و عقاید)

فرزانه گشتاسب

عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

ویراستار صوری: راهله دیناروند

صفحه آرا: مهدیه دین پناه

فهرست مطالب

۵	پیشگفتار
	فصل اول: مقدمه
۱۱	مروری بر پژوهش‌های پیشین دربارهٔ آذرکیوان
	فصل دوم: زندگی و آثار آذرکیوان
۲۱	۱.۲ آذرکیوان، بنیان‌گذار مکتب آذرهوشنگی
۲۹	۲.۲ آذریان یا آبادیان، پیروان آذرکیوان
۳۳	۳.۲ شاگردان آذرکیوان
۴۹	۴.۲ میراث مکتوب آذرکیوان و شاگردانش
۸۲	۵.۲ میراث گم‌شدهٔ مکتب آذرکیوان
	فصل سوم: آذرکیوان و آموزه‌های ادیان دیگر
۹۹	۱.۳ آذرکیوان و ادیان دیگر
۱۰۳	۲.۳ آذرکیوان و حکمای دیگر
۱۱۷	۳.۳ آذرکیوان و زرتشت
۱۲۶	۴.۳ آذرکیوان و اکبرشاه
۱۲۷	۱.۴.۳ آرا و عقاید اکبرشاه
۱۴۸	۲.۴.۳ ارتباط آذرکیوان با دربار اکبرشاه
	فصل چهارم: آراء و عقاید آذرکیوان
۱۵۷	۱.۴ آفرینش عالم
۱۵۷	۱.۱.۴ حدود یا قدم عالم
۱۵۸	۲.۱.۴ ادوار عالم
۱۶۳	۳.۱.۴ نخستین انسان

۱۶۵	۲.۴ تناسخ
۱۷۶	۳.۴ خلع بدن و عروج روحانی
۱۸۱	۴.۴ رمز و تأویل آن
۱۸۴	۱.۴.۴ زبان آسمانی
۱۸۸	۲.۴.۴ نمونه‌هایی از تأویلات آذریان
۲۰۲	۵.۴ ریاضت و زهد
۲۰۴	۱.۵.۴ راه و رسم زهدورزی در مکتب آذرکیوان
۲۰۸	۲.۵.۴ نمونه‌هایی از راه و رسم زهدورزی در نوشته‌های آذریان
۲۱۲	۶.۴ علوم غریبه
۲۱۴	۱.۶.۴ جایگاه علوم غریبه در میان علوم دیگر
۲۱۸	۲.۶.۴ علم فراست
۲۲۱	۳.۶.۴ چهره و صفات پادشاهان در فراست‌نامه آذرکیوان
۲۲۸	۷.۴ فوه
۲۳۳	۸.۴ معاد
۲۳۶	۹.۴ موعود
۲۴۱	۱۰.۴ معجزه
۲۴۱	۱.۱۰.۴ چیستی و چرایی معجزه در مکتب آذرکیوان
۲۴۵	۲.۱۰.۴ نمونه‌هایی از معجزات شاهان فره‌مند ایران باستان
۲۵۰	۱۱.۴ وحدت ادیان
۲۵۷	پیوست ۱: حضور آذرکیوان و یکی از پیروان نزدیکش به نام موبد هوش در جلسه‌ای در هند
۲۶۴	پیوست ۲: فراست‌نامه آذرکیوان
۲۶۷	پیوست ۳: ترجمه فارسی مناجات هورخش کبیر در کتاب دساتیر
۲۷۵	پیوست ۴: گفت‌وگوی بهرام بن فرهاد با شیخ بهایی در مجلس درس شیخ
۲۷۸	پیوست ۵: معرفی کهن‌ترین ترجمه فارسی، از شرح قطب‌الدین شیرازی بر حکمة‌الاشراق
۲۹۹	پیوست ۶: واژه‌های فارسی دساتیری و معنای آنها به نقل از نوشته‌های آذرکیوانی و فرهنگ دساتیر
۳۵۷	کتاب‌نامه
۳۶۹	نمایه

پیشگفتار

آذرکیوان و مکتب او، همچنین کتاب مشهور *دساتیر* را، در نیمه دوم قرن دهم و نیمه اول قرن یازدهم هجری قمری — یعنی در زمان حیات آذرکیوان و پیروانش — کمتر می‌شناختند تا دو بیست سال بعد. در اواخر قرن هیجدهم میلادی با انتشار کتاب *دبستان منزه* و سپس *دساتیر*، نام آذرکیوان و مکتب او دوباره بر سر زبان‌ها افتاد و چاپ و نشر نوشته‌های آذرکیوانی که یکی پس از دیگری کشف می‌شد، سبب شد تا آموزه‌های مکتب آذرکیوان، تاریخی که در آثارشان ساخته بودند و به‌ویژه واژه‌های *دساتیری*، در ابعاد گوناگون بر فرهنگ ایرانی تأثیر بگذارد. موضوع این پژوهش شناخت آذرکیوان و پیروان او، آثار ایشان و آموزه‌هایی است که در ترویج آن می‌کوشیدند. بسیاری از محققان پیشین، آذرکیوان را به‌عنوان یکی از شارحان سهروردی و از زرتشتیانی که بنیان‌گذار مکتبی عرفانی در اواخر قرن دهم هجری قمری بود، می‌شناختند. پژوهش‌های نگارنده این برداشت را چندان تأیید نکرد. نگارنده امید دارد با انتشار کتاب حاضر، که تلاشی است برای گردآوری و بررسی مجموعه اطلاعاتی که از آذرکیوان در دست داریم، به نقد و بررسی آثار و عقاید این شخصیت مهم و تأثیرگذار قرن دهم کمک برساند.

نگارنده در فصل نخست این پژوهش، درباره زندگی آذرکیوان، پیروان و شاگردان او، آثار مکتوب و نیز میراث گمشده آذرکیوانیان مطالبی را بر اساس کتاب‌های بازمانده از این فرقه گردآوری و مدون نموده است.

در فصل دوم به ارتباط آذرکیوان با ادیان و حکما و فیلسوفان دیگر اشاره شده است. به دلیل اهمیت رابطه او با دین زرتشتی و نیز دین الهی اکبرشاه، در دو بخش جداگانه به این موضوعات پرداخته شده است.

معرفی آرا و اعتقادات آذرکیوان موضوع فصل سوم این پژوهش است. مطالعه آثار آذرکیوان به روشنی نشان می‌دهد که مکتب وی تلفیقی است از باورهای دینی و عرفانی ایران باستان،

عرفان و تصوف اسلامی و مکاتب فلسفی هند. در آثار به‌جای مانده از این مکتب، مطالب بسیاری از فلاسفه و صوفیان ایرانی نقل شده است، اغلب بدون آنکه اسمی از ایشان برده شود. آذرکیوانیان در برخی اعتقادات خود همچون تناسخ و تأویل کتب آسمانی به عقاید فرق اسلامی-ایرانی نزدیک بوده‌اند. همچنین ممکن است در آداب ریاضت‌های بسیار دشوار خود، از مکاتب هندی تأثیر پذیرفته باشند. تاکنون بیش از همه، دربارهٔ ارتباط آموزه‌های آذرکیوان با حکمت اشراقی سهروردی سخن گفته‌اند، گرچه این امر مخالفانی نیز دارد که آرای آذرکیوان را از روح اعلائی فلسفه اشراق دور می‌دانند. روشن است که به دلیل محدودیت منابع اصلی و دست اول به تمام اعتقادات این فرقه دسترسی نداریم. از خود آذرکیوان مستقیماً کتابی به دستمان نرسیده است که شامل آموزه‌های مدون او باشد و بسیاری از مطالب کتاب‌هایی که از این مکتب باقی مانده است، تنها ترجمهٔ فارسی رساله‌های فلاسفه و حکمای ایرانی است که البته آذریان این مطالب را به حکمای ایران باستان منتسب کرده‌اند. آنچه را که نگارنده از اعتقادات آذرکیوان توانست گرد آورد، در فصل سوم مدون کرده است. ترتیب بخش‌های این فصل ترتیب الفبایی عناوین است، به جز فصل موعود که به دلیل ارتباط موضوع، بعد از فصل معاد آمده است.

بخش‌هایی از نوشته‌های آذریان که ناگزیر در متن پژوهش بارها باید به آن‌ها ارجاع داده می‌شد، در پیوست پژوهش آورده شده است. فایدهٔ دیگر این پیوست‌ها، آشنایی خواننده با بخش‌های کوتاهی از نوشته‌های آذرکیوانیان است. در آخرین پیوست، واژه‌های دساتیری از متون و نوشته‌های ایشان جمع‌آوری و با تعریف و توضیحی که خود ایشان برای واژه‌ها آورده‌اند، فهرست شده است.

این اثر، حاصل طرح پژوهشی اینجانب در پژوهشگاه علوم انسانی در سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴ بوده است. پیش از اینکه این پژوهش را آغاز کنم، دنیل شفیلد و تاکشی آتوکی پژوهش‌های مهمی را دربارهٔ آذرکیوان منتشر کرده بودند. تماس با این دو محقق، نخستین اقدام من بود و ایشان با بزرگواری تمامی مقالات خود را برایم ارسال کردند، بسیار از ایشان سپاسگزارم؛ به‌ویژه سپاسدار دنیل شفیلد هستم که منابع دیگری را هم که خود از آنها بهره برده بود، با گشاده‌دستی برایم ارسال کرد. در طول دوره پژوهش نیز کمک و راهنمایی‌های دوست و همکار مهربان و بزرگواریم دکتر حمیدرضا دالوند بسیار مغتنم و راهشگا بود، بسیار سپاسگزارشان هستم.

پیشگفتار ۷

در پایان از همه مدیران و مسئولان پژوهشگاه علوم انسانی که برای پیشبرد شایسته پژوهش‌ها تلاش می‌کنند، صمیمانه سپاسگزارم؛ به ویژه قدردان دکتر حسینعلی قبادی رییس محترم پژوهشگاه، دکتر علیرضا ملایی توانی معاون محترم پژوهشی پژوهشگاه و تمامی همکاران ایشان هستم. سپاسگزاری می‌کنم از دکتر یدالله رفیعی مدیر انتشارات پژوهشگاه و همکاران بزرگوار ایشان که تلاش می‌کنند حاصل پژوهش‌های اعضای هیات علمی این مؤسسه به بهترین صورت منتشر شود و در دسترس علاقمندان قرار گیرد؛ به ویژه از همراهی، مهربانی و دلسوزی خانم مهدیه دین‌پناه سپاسگزارم.

این کتاب را به همسرم پدرام سروش‌پور و فرزند عزیزم اشا تقدیم می‌کنم که با صبر و فداکاری در طول این سال‌ها همواره از خود گذشته‌اند و مرا در پیشبرد کارهایم یاری کرده‌اند.

فرزانه گشتاسب

تیر ۱۴۰۰